

Психологічний зміст доказування у конституційному судовому процесі

Н. Шаптала

кандидат юридичних наук,
суддя Конституційного Суду України

Статтю присвячено дослідженню психологічного змісту доказування як форми пізнання у конституційному судовому процесі. Особливу увагу автор приділяє особливостям психологічної складової доказування з огляду на специфіку процесу встановлення істини при розгляді питань, які належать до компетенції конституційної юстиції.

Ключові слова: доказування, конституціоналізм, пізнання, судова психологія, судовий процес, форма доказування, юридична психологія.

Важливою складовою конституційного судового процесу є стадія дослідження матеріалів, наданих суб'єктами права на конституційне подання, звернення або скаргу, а також інформації, отриманої від органів державної влади, місцевого самоврядування та учасників цього процесу, з метою формування доказової бази для обґрунтування рішення у справі.

Водночас, як показує аналіз положень Конституції України, Закону України «Про Конституційний Суд України» та інших нормативно-правових актів, які встановлювали та встановлюють процедуру розгляду справ вітчизняним органом конституційної юрисдикції, вони нерідко мають ознаки правової невизначеності, зокрема щодо визначення поняття доказів, правил та порядку їх отримання, оцінки та використання, які в подальшому за результатами розумової діяльності суддів і будуть доказами у справі.

На нашу думку, однією з причин такої ситуації є недостатній рівень теоретичного розроблення питань, що виносяться на розсуд законодавця при прийнятті правових актів у галузі конституційного судочинства, оскільки, незважаючи на значну кількість публікацій та наукових праць з цих питань, як сутність доказування у судовому конституційному процесі, так і його психологічні, філософські та гносеологічні аспекти все ще залишаються малодослідженими.

Теоретичною основою цього дослідження є праці вітчизняних та іноземних науковців у галузях юридичної та судової психології, філософії права і конституційного права, а також акти вітчизняного органу конституційної юрисдикції.

Метою і завданням є:

— визначення психологічного змісту доказування у конституційному судовому процесі;

— виявлення загальних засад та відмінностей світоглядно-функціональної специфіки психологічної складової доказування як форми пізнання у вітчизняному конституційному судовому процесі та їх впливу на парадигму врегулювання суспільних відносин, пов'язаних із захистом конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Психологічні основи доказування у судовому процесі (конституційному, кримінальному, цивільному, господарському, адміністративному) визначаються насам-

перед психологічними особливостями діяльності суб'єктів доказування. Хоча доказування у кожному з цих процесів має свої особливості, типовим для започаткування доказування, на нашу думку, є наявність ситуації інформаційної невизначеності. Необхідність її подолання зумовлює вимоги щодо наявності у суб'єкта доказування, окрім відповідного рівня професійної підготовки, також здатності до ініціативного отримання необхідної інформації, її детального аналізу та творчого осмислення, а також оперування такими психологічними рисами характеру, як вміння стримувати емоції, толерантність поведінки та риторики (що є особливо важливим у діяльності колегіального судового органу), логічної побудови розумових висновків тощо.

У сукупності зі знанням закономірностей виникнення інформації, яка має бути використана як докази у справі, що розглядається, зазначені психологічні якості надають суб'єкту доказування можливість застосовувати необхідні організаційні заходи та тактико-методичні прийоми з метою отримання достовірних знань щодо предмета та об'єкта судового дослідження.

При цьому на правильний вибір заходів та прийомів дослідження, як слушно зауважує професор О. Дзьобань, впливає врахування психологічних аспектів духовно-культурних рис української ментальності, до яких він відносить «ірраціональність, алогічність, імпульсивність, наївну ідеалістичність, терпимість, прагнення до справедливості, а також тісний зв'язок з релігійними цінностями»¹. З деякими із наведених рис, напевно, можна погодитися, зокрема стосовно української ідеалістичності, терпимості, прагнення до справедливості, а також посилення на тісний зв'язок із релігійними цінностями.

Слід зазначити, що вчені, як українські, так і країн пострадянського простору, приділяли питанням доказовості багато уваги, проте ще багато з них є недослідженими. Так, професор М. Єнікеев наголошував: «Законне і обґрунтоване рішення суду залежить від встановлення істинності фактів. Основна особливість пізнавальної діяльності суду полягає в його опосередкованості: судові пізнання здійснюються за допомогою дослідження доказів як ознак потрібних фактів. При конфліктному протиставленні сторін матеріальні ознаки фактів можуть спотворюватися, ховатися і навіть знищуватися. Завдання суду — реконструювати справжні події за наявним фактичним матеріалом»².

«Суд, — продовжує М. Єнікеев, — вишукує джерела доказової інформації, засоби встановлення їх достовірності та сили як доказів. Шлях встановлення істини в суді лежить через отримання доказів (фактичних даних про обставини, що мають значення для правильного вирішення справи, отриманих і закріплених у матеріалах справи в установленому законом порядку) і їх оцінку. При цьому враховуються законність джерел, засобів і прийомів отримання доказів, їх використання, а також їх належність — здатність доказів обґрунтовувати,

¹ Дзьобань О. П., Мануйлов С. М. Правовий нігілізм як феномен ціннісного відношення до права. *Гуманітарний часопис* : зб. наук. пр. Харків : ХАІ, 2006. № 3. С. 35.

² Енікеев М. И. Юридическая психология. С основами общей и социальной психологии : учебник для вузов. 2-е изд., перераб. Москва : Норма: Инфра-М, 2010. С. 504–505.

доводити або спростовувати будь-яку обставину, що підлягає доведенню у справі»¹.

Із цим загалом можна погодитися, але така процедура з її ризиками та проти-дією сторін більш притаманна судовим процесам судів загальної юрисдикції. Що ж стосується процедури збирання, оцінки і використання доказів та процесу доказування в конституційному судовому процесі, то тут є певні суттєві відмінності, зокрема:

— по-перше, вітчизняний конституційний процес не є змагальним, оскільки не передбачає у ньому участі сторін, а лише учасників у особах суб'єкта права на звернення до Конституційного Суду України (далі — КСУ, Суд) та представника органу державної влади, чії акти або дії оскаржено, а також залучених учасників (свідків, експертів, перекладачів тощо);

— по-друге, суд загальної юрисдикції вирішує спори виходячи з дослідження виключно наданих йому сторонами доказів (за винятком судів адміністративної юрисдикції). Натомість законодавство, яким врегульовано діяльність КСУ, передбачає можливість отримання за ініціативою Суду інформації шляхом витребування її у органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій тощо, у тому числі з метою перевірки або спростування доказів, наданих учасниками конституційного судового процесу, у разі якщо він вважає це необхідним для прийняття повного, об'єктивного, неупередженого та обґрунтованого рішення;

— КСУ вирішує питання, які належать до його компетенції, виходячи не з позицій позитивізму, тобто досліджує, образно кажучи, не лише «букву» закону або іншого правового акта, а й «дух», тобто відповідність оспорюваного акта (норми) загальнолюдським цінностям (аксіологічний вимір), та його вплив на суспільно-політичний стан соціуму (онтологічний вимір).

У цьому контексті, на нашу думку, слід погодитися з вченими, які дотримуються наукової концепції нерозривного зв'язку психологічної складової доказування і гносеологічної методології пізнання. Зокрема, кандидат юридичних наук В. Курдюков вважає, що психологічному фактору прикладного пізнання емпіричного притаманні всі риси такого пізнання у загальнофілософському сенсі. Водночас це пізнання може мати юридично значущий результат, якщо буде здійснюватися як доказування². Ця концепція знайшла своє відображення в позиції професора І. Котюка, який зазначав, що «процесуальне доказування — це здійснення у визначеному законом порядку пізнавальної практичної діяльності уповноваженими суб'єктами, яка полягає у формуванні, перевірці й оцінці доказів та їхніх процесуальних джерел, а також оперування ними з метою встановлення істини у сфері судочинства»³.

При цьому, як слушно зауважує доктор юридичних наук В. Сисков, психологічна сторона має ключове значення у процесі доказування, оскільки виступає «не

¹ Еникеев М. И. Юридическая психология. С основами общей и социальной психологии : учебник для вузов. 2-е изд., перераб. Москва : Норма: Инфра-М, 2010. С. 505.

² Курдюков В. В. Пізнання і доказування у кримінальних справах. *Вісник Академії адвокатури України*. 2010. № 1 (17). С. 204.

³ Котюк І. І. Теорія судового пізнання : монографія. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2006. С. 60.

тільки механізмом формування доказів, а й є елементом формування внутрішнього переконання суб'єктів доказування»¹.

У цьому контексті варто зазначити, що на відміну від судів загальної юрисдикції суб'єктом доказування в конституційному судовому процесі є виключно КСУ, а не суб'єкти права на конституційне подання, звернення чи на конституційну скаргу або інші учасники цього процесу.

Слід також враховувати, що, як зазначає академік НАПрН України В. Коновалова, обґрунтованість внутрішнього переконання «є його невід'ємною властивістю, оскільки становить необхідну змістовну основу структури розумових процесів при формуванні внутрішнього переконання. Внутрішнє переконання має відповідати певним вимогам: а) ґрунтуватися на доказах, зібраних у встановленому законом порядку; б) докази повинні бути перевірені; в) кожен доказ повинен бути розглянутий окремо й у сукупності з іншими доказами; г) виходити з усебічного, повного й об'єктивного розгляду матеріалів справи»².

«Кожен суб'єкт доказування, — пише щодо цього В. Вапнярчук, — в результаті здійснення доказової діяльності формує певну доказову основу власної правової позиції, основою раціонально-емпіричного пізнавального трактування доказування є концепція об'єктивної істини (як мета і принцип доказування), під якою розуміється такий зміст людських знань, який правильно відображає об'єктивну дійсність і не залежить від суб'єкта доказування, будь-якої іншої людини чи людства загалом»³. З цим, на нашу думку, також варто погодитися, оскільки доказування, яке полягає у збиранні, оцінці та використанні доказів у конституційному судовому процесі, є певною мірою науково-дослідною розумово-психологічною діяльністю суддів, результати якої багато в чому залежать від правильного застосування судової логіки при формуванні їхнього внутрішнього переконання.

Натомість М. Єнікеєв, досліджуючи питання юридичної психології, пропонує інший підхід до розуміння форм і змісту доказової діяльності в юридичному процесі. Він, зокрема, зазначає, що «існують дві форми доказування — безпосереднє, емпіричне і опосередковане, розумове (за допомогою правильних висновків). Але складні логічні зв'язки не самоочевидні — вони повинні бути поетапно розкриті. Це поетапне розкриття зв'язку між фактами і становить основний зміст доказової діяльності. У судочинстві широко використовуються і непрямі докази, які засвідчують наявність юридично значущих обставин або фактів за допомогою інших, пов'язаних з ними. Пізнавальна діяльність у судочинстві завжди вплетена в практичну, а робота думки постійно перевіряється емпіричними даними»⁴. Що стосується доказування у конституційному судовому процесі, то з цим можна погодитися лише в частині поетапності доказування та наявності логічного

¹ Сысков В. Л. Доказательная деятельность суда первой инстанции по уголовным делам : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Челябинск, 2007. С. 8.

² Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія. Академічний курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. С. 135.

³ Вапнярчук В. В. Історичний розвиток уявлень про кримінальне процесуальне доказування у вітчизняній науці кримінального процесу. *Перший Харківський кримінальний процесуальний полілог*. 2016. № 1. Харків : Право, 2017. С. 117.

⁴ Єнікеєв М. И. Юридическая психология. С основами общей и социальной психологии : учебник для вузов. 2-е изд., перераб. Москва : Норма: Инфра-М, 2010. С. 505.

зв'язку між цими етапами, що допомагає зробити правильні висновки. Щодо використання непрямих доказів, то при доказуванні в конституційному судовому процесі така практика, як правило, не застосовується.

«У конституційному судочинстві, на відміну від судочинства в загальних судах, — слушно зауважує М. Козюбра, — фактор аудиторії, ірраціональні чинники, прийоми ораторського мистецтва, зокрема «риторично ефективні» докази, мають мінімальне значення (якщо мають взагалі) для ухвалення рішення та його обґрунтування. У цьому виді судочинства переважають раціональні, аналітичні методи і побудови, характерні для науки. Як наслідок, зближуються з науковими (чи принаймні мають зближуватися) також результати конституційного розгляду. Тому не випадково мотивувальні частини рішень найавторитетніших зарубіжних конституційних судів часто нагадують справжні наукові трактати»¹.

З цим у принципі погоджується і академік НАПрН України М. Костицький, який пише, що «раціональний, а не емпіричний характер пізнання в судовому конституційному процесі пов'язаний з тим, що сприймаються не конкретні факти, предмети чи явища, а правові дефініції, положення, абстракції, які мають ідеальний характер та існують на рівні психології як поняття, категорії мислення. У цьому полягає специфіка доказування в конституційному судовому процесі, на відміну від інших видів юрисдикційного процесу, у яких доказування є саме практичною діяльністю і пов'язане з предметами матеріального світу»².

Процес доказування в конституційному судовому процесі, за його періодизацією, складається з низки стадій: 1) визначення кола обставин, що підлягають доказуванню, та формування предмета доказування; 2) надання доказів суб'єктами права на звернення до КСУ; 3) збирання доказів суддями, колегією та всім складом КСУ; 4) дослідження й оцінка доказів³. Погоджуючись із цим висновком загалом, разом з тим слід зазначити, що у зв'язку з прийняттям нового Закону України «Про Конституційний Суд України» до названих суб'єктів необхідно віднести також сенати, а поняття «весь склад» замінити на «Велика палата» КСУ.

Водночас, оскільки предмет пізнання у конституційному судовому процесі є ширшим за предмет доказування, слід розрізняти психологічні особливості пізнання наявних юридичних (правових) обставин і доказування наявності певних юридичних (правових) обставин. Зокрема, предметом пізнання є основи конституційного устрою, засади та спрямованість діяльності держави, права і основоположні свободи людини і громадянина, а також конституційні принципи та доктринальні настанови. Натомість предметом доказування є відповідність політики держави, яка реалізується у формі дій та актів її органів влади, зазначеним конституційним основам, засадам, принципам та настановам.

Таким чином, доказування у конституційному судовому процесі є формою пізнавальної діяльності, психологічна складова якої базується на окремих загальних засадах юридичної психології як галузі психології. Взагалі психологія «вивчає закономірності й механізми психіки людини в сфері регульованих пра-

¹ Козюбра М. Теорія юридичної аргументації та її особливості в конституційному судочинстві. *Вісник Конституційного Суду України*. 2016. № 6. С. 174–175.

² Костицький М. Доказування в конституційному судовому процесі. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 4–5. С. 162.

³ Там само.

вом відносин»¹, натомість проблематика, що стосується психологічної характеристики пізнавальних процесів, пов'язаних із доказуванням, психологічних основ проведення окремих процесуальних дій, а також аналізу психологічної сторони формування внутрішнього переконання, є предметом судової психології².

До загальних завдань юридичної психології та судової психології як її розділу, що притаманні як конституційному, так і іншим судовим процесам, на нашу думку, слід віднести:

— вивчення психологічних особливостей судового процесу (юридичної процедури);

— оцінку психологічної ефективності законодавчих норм та правотворчого процесу;

— дослідження шляхів формування психічної діяльності учасників судового процесу з метою найбільш оптимального виконання завдань правосуддя;

— аналітичне дослідження психологічних основ окремих процесуальних дій з метою удосконалення доказування як форми пізнавальної діяльності;

— формування юридичних (правових) позицій із загальних та окремих філософсько-правових, психологічних, морально-культурологічних та інших питань, які розглядаються під час судового процесу;

— забезпечення правозастосовної практики психологічними знаннями у галузі права, у тому числі з питань правового виховання громадян з метою розробки методів профілактично-пізнавальної діяльності щодо окремих осіб, інститутів громадянського суспільства, органів державної влади та місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб.

Натомість ця діяльність має свої специфічні особливості. Зокрема, йдеться про те, що психологія пізнавальної діяльності органу конституційної юрисдикції під час конституційного судового процесу спрямована на встановлення істини у питаннях, віднесених до його компетенції, не в контексті їх впливу на «психіку людини», тобто особи або групи осіб, за конкретних обставин (це є функцією судів загальної юрисдикції), а на визначення психологічної ефективності дій норм права та правотворчого процесу в аспекті відповідності конституційно встановленим умовам життєдіяльності соціуму.

Як зазначив з цього приводу академік НАПрН України Ю. Баулін, «Конституція не відносить до повноважень Суду оцінку рівня впливу неконституційного положення закону на рішення суду загальної юрисдикції [щодо конкретної особи або групи осіб. — *Н. Ш.*] та не передбачає автоматичного його скасування. Згідно з чинним процесуальним законодавством рішення КСУ про неконституційність положень закону віднесено лише для підстав щодо перегляду судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами»³.

¹ Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія. Академічний курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. С. 11.

² Там само. С. 19.

³ Баулін Ю. В. Методологічні аспекти контролю конституційності окремих положень закону в діяльності Конституційного Суду України. *Методологія в праві* : монографія / за заг. ред. І. Безклубого. Київ : Грамота, 2017. С. 531.

Таке розуміння особливості психологічної складової пізнавальної діяльності у конституційному судовому процесі останнім часом набуло особливого значення, зокрема у зв'язку із запровадженням інституту конституційної скарги. Тому слід погодитися з академіком НАПрН України А. Селівановим, який наголошує, що КСУ «має вирішити конституційну скаргу за буквальним смислом закону, але не може обминути розгляду і того, що вкладається у закон, якщо він обмежує права та свободи громадянина. Таким чином, можна стверджувати, що конституційна скарга одного громадянина може вирішити питання, які стосуються прав мільйонів громадян». Проте «сама ідея конституційної скарги як гарантії захисту прав і свобод людини не може оспорювати рішень органів держави, які прийняті на основі закону, а лише власне сам закон»¹.

Ще однією відмінністю конституційного судового процесу від інших є те, що пізнавальна діяльність, яка здійснюється під час нього, має не лише ретроспективний, а й прогнозуючий характер. Йдеться про те, що окрім чинних актів права (законів, актів глави держави та уряду тощо) предметом дослідження у конституційному судовому процесі є проекти законів про внесення змін до Конституції України. У цих випадках психологічна діяльність КСУ, по-суті, полягає у прогнозуванні ймовірних наслідків прийняття таких актів, у тому числі в контексті унеможливлення порушення або звуження конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Підсумовуючи викладене, можна зазначити таке.

1. Психологічні основи доказування у судовому процесі (конституційному, кримінальному, цивільному, господарському, адміністративному) визначаються насамперед психологічними особливостями діяльності суб'єктів доказування.

2. Психологічна складова нерозривно пов'язаних процесів доказування і пізнання із гносеологічної точки зору являє собою прикладне пізнання емпіричного рівня і йому притаманні всі риси такого пізнання у загальнофілософському сенсі. Водночас це пізнання може мати юридично значущий результат, якщо буде здійснюватися як доказування.

3. У конституційному судочинстві, на відміну від судочинства в загальних судах, фактор аудиторії, ірраціональні чинники, прийоми ораторського мистецтва мають мінімальне значення для обґрунтування ухвалення рішення.

4. Психологія пізнавальної діяльності органу конституційної юрисдикції під час конструкційного судового процесу спрямована на встановлення істини у питаннях, віднесених до його компетенції, не в контексті їх впливу на психіку особи або групи осіб за конкретних обставин, а, зокрема, на визначення психологічної ефективності дій норм права та правотворчого процесу в аспекті відповідності конституційно встановленим умовам життєдіяльності соціуму.

5. Відмінністю конституційного судового процесу від інших видів судових процесів є те, що пізнавальна діяльність, яка здійснюється під час нього, має не лише ретроспективний, а й прогнозуючий характер, оскільки, окрім чинних актів права, предметом дослідження Конституційного Суду України є й проекти законів про внесення змін до Конституції України, що потребує прогнозування ймовірних

¹ Селіванов А. О., Євграфов П. Б. Конституційна скарга громадянина в реаліях сучасності. *Право України*. 2003. № 4. С. 83.

наслідків прийняття таких актів, у тому числі в контексті унеможливлення порушення або звуження конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Шаптала Н. Психологическое содержание доказывания в конституционном судебном процессе. Статья посвящена исследованию психологического содержания доказывания как формы познания в конституционном судебном процессе. Особое внимание автор уделяет особенностям психологической составляющей доказывания с учетом специфики процесса установления истины при рассмотрении вопросов, относящихся к компетенции конституционной юстиции.

Ключевые слова: доказывание, конституционализм, познание, судебная психология, судебный процесс, форма доказывания, юридическая психология.

Shaptala N. The psychological content of evidence in the constitutional court proceedings. The article is devoted to the study of the psychological content of evidence as a form of knowledge in the constitutional court process. The author pays special attention to the peculiarities of the psychological component of evidence in view of the specifics of the process of establishing truth when considering issues that fall within the competence of constitutional justice.

Key words: evidence, constitutionalism, cognition, judicial psychology, litigation, form of evidence, legal psychology.